

DESCOBRIR, REPETIR, JUGAR: EL JOC, LES SENSACIONS, LAS ANSIETATS EN ELS NENS AMB TRASTORN DE L'ESPECTRE AUTISTA¹

– Elena Fieschi Viscardi –

Psicoanalista de nens i adults de la SEP i de la IPA, Psicòloga Clínica, Col·laboradora del Centre de Tractaments, Formació i Investigació Carrilet.

ELS INICIS DEL JOC

El joc és un fet universal, els nens juguen i també juguen els adults, però el joc no és patrimoni exclusiu dels humans: els animals, especialment els mamífers, també juguen. El joc que és comú a nens i cadells és el “joc de la lluita”. És un joc social que en realitat no té a veure amb conductes agressives: els nens i els cadells exploren les relacions amb l'altre, gaudeixen del contacte físic, mesuren les seves capacitats. Sovint aquest joc va acompanyat, en nens i animals, de rialles, tot i que de vegades hi pot haver també situacions en que l'un o l'altre es faci mal.

Els neurocientífics han identificat un “circuit del JOC determinat genèticament que mediatitza els afectes positius en el cervell dels mamífers” (Panksepp, 2012). Aquest sistema està localitzat en les regions cerebrals subcorticals, com els altres sistemes emocionals de base. Hi estan implicats també els circuits neuronals de la RECERCA. El nen que juga és en certs aspectes semblant a un investigador, a un científic i també a un artista.

Perquè el joc es desenvolupi és necessari un entorn segur i una situació no estressant (Panksepp, 2012). Sabem que si bé els nens també juguen sols, sovint el joc es desenvolupa sota la mirada dels pares o almenys en la seva presència. Quan la mare feineja o llegeix el nen juga a la vegada sol però acompanyat, en un entorn segur. Pot estar llargament absorbit en la seva activitat i la seva fantasia, però de tant en tant diu “mira, mira!”.

A cada edat es desenvolupen maneres diferents de jugar i cada nen tria els jocs en funció del seu caràcter, del seu estat emocional i de la seva història relacional. Entre els humans com entre els cadells, el joc té una important funció d'aprenentatge. Una altra funció bàsica és la de vincular-nos amb el món.

Un nen que juga és un nen que experimenta, imagina, descobreix coses i pot fer servir el joc per a elaborar emocions i fer front a conflictes. La capacitat de jugar és també indicativa de la capacitat simbòlica, de la seva capacitat d'imaginar, de posar-se al lloc de l'altre. El nen explora els objectes i experimenta amb les propietats d'aquests. Els usa en relació a la seva fantasia, però també en funció de les característiques dels objectes i d'aquesta manera posa en relació la realitat interna amb la realitat externa (Caper, 1996). Explorant la realitat externa repetidament, aprenent de les limitacions i frustracions que la realitat interna imposa, el nen la compara i la mesura amb les seves fantasies (Eskelinen, Grimalt, 1993).

El joc neix en les primeres relacions entre el nen i la mare². L'intercanvi de mirades, les vocalitzacions, el contacte pell-pell estableixen una continuïtat entre la relació prenatal mare-fetus i la trobada fora de la matriu. El nen descobreix a la vegada el seu cos i el de la mare. Els nens petits sovint intenten explorar la boca de la mare, una entrada a l'interior del cos, un lloc preferent de comparació entre les sensacions pròpies i les de l'altre.

La primera manera de jugar -ja present en l'etapa intrauterina, d'acord amb observacions ecogràfiques- és sensorial. El motor inicialment és la recerca i la repetició de sensacions agradables. Aquestes vivències, encara no conscients, s'aniran transformant en experiències compartides al llarg del desenvolupament. I a través d'aquest procés el nen anirà experimentant la fusió amb la mare i la separació d'ella, la identificació i la individuació. A través de les primeres experiències s'anirà formant la sensació del temps i de l'espai, i del ritme.

Els jocs de la primera època, amb els pares i els avis, seran jocs de falda, cançons acompanyades de gestos, el joc d'enlairar el bebè, jocs amb les mans... i el joc de fer ‘tat’, que segons la meua manera de veure és fonamental i molt útil per valorar el desenvolupament del nen, ja que permet comprovar quan comença la permanència de l'objecte. En aquest joc podem veure també l'experiència de la pèrdua i el retrobament de l'objecte; en certs aspectes té similitud amb el “joc del rodet” descrit per Freud. Però també

es tracta d'un experiment que fa el nen, que explora les reaccions de l'altre quan es troben amb la mirada.

Els pares jugant amb el seu fill van donant nom a les coses de l'entorn i a poc a poc també a les sensacions de l'infant, modulen la veu i l'expressió de la cara i ajuden així el nen a integrar sensacions i emocions, a través de l'acompanyament, de la contenció, de la funció alfa (que reelabora les angoixes del bebè i les hi retorna en forma digerible), de la repetició conjunta.

JUGUEN ELS NENS AUTISTES? TRES CASOS

El joc pròpiament dit és pràcticament absent en l'autisme, almenys en les formes més greus. Sovint diem que un nen està jugant, quan potser només està manipulant un objecte per produir sensacions que el tranquil·litzen o quan repeteix una activitat que pot semblar de joc però que està mancada de les característiques específiques del joc: el plaer, la imaginació, el riure, el compartir, així com la recerca i la curiositat.

MANEL

Quan vaig veure en Manel per primer cop, en una observació a l'aula del Centre Especial on assistia, tenia quatre anys. Al terra hi havia un escampall de construccions de fusta de diferents colors i ell buscava totes les peces triangulars vermelles i les apartava. No les utilitzava per a construir, a no ser que el mestre l'ajudés a fer-ho, i no mostrava cap plaer ni interès. No va canviar d'activitat durant la mitja hora ben bona que va durar l'observació.

Em vaig preguntar si podíem dir que en Manel estava jugant amb les construccions. Jo diria que no, no solament perquè no usava les peces per la seva funció, per a construir, sinó també per l'absència de plaer i pel fet que no compartia la seva recerca, que era del tot solitària, a pesar d'estar al mateix espai amb altres nens i adults: per exemple, no cercava la mirada de l'altre, no li mostrava les peces o el munt que anava fent amb elles. Es tractava d'una recerca de repetició i, a la vegada, les peces que acumulava tenien una funció semblant a la d'un objecte autista, objectes durs que ajuden el nen a sentir

que continua existint (Tustin, 1988). Subirana ho descriu dient que en aquestes situacions repetitives i mancades de sentit, “el nen fa la impressió de que en lloc de divertir-se el que aconsegueix és ‘perdre el cap’” (Subirana, 2004). En Manel no investigava les propietats de les peces, no intentava posar-les l'una sobre l'altra, només n'escanejava amb la mirada la forma i el color i les acumulava.

Al cap d'uns dies vaig començar una psicoteràpia amb en Manel, una sessió setmanal. Les nostres trobades es desenvolupaven entre moltes estereotípies (aleteig, petits salts, repeticions de sons) o activitats autosensuals (especialment llepar-se les mans i els braços), amb escàs interès per la meua presència. El llepar-se les mans corresponia a una *forma autista* (Tustin, 1988): una forma originada a la superfície del cos, no separada del cos del nen. Una forma calmant i que evita les interferències des del món extern. En efecte, vaig observar com en Manel es llepava molt més quan em sentia intrusiva, massa a prop d'ell o massa insistent en requerir la seva atenció. Les formes autistes, així com els objectes autistes, suplanten la capacitat de jugar i la substitueixen per objectes-sensació o per formes-sensació (Tustin, 1988).

Disposàvem de diversos materials com daus d'espuma, bombolles de sabó, colors de cera, cotxets, una pilota, globus de colors... De mica en mica vam poder començar a fer torres amb els daus, si bé ell usava la meua mà per posar les peces. També em ‘demanava’ -estirant-me del braç- que fes bombolles de sabó o que inflés globus, que després jo deixava anar fent-los voltejar per l'estança. Això li agradava. És a dir, aquí hi havia plaer, que manifestava sobretot amb saltirons i aleteig. El problema era que volia repetir sense fi qualsevol cosa que li agradés. A més, segurament una part del plaer era deguda al fet d'utilitzar-me com una part d'ell mateix, a sentir que no hi havia discontinuïtat entre la seva voluntat i el meu fer.

Era aquesta una primitiva forma de joc? Potser ho era en el seu inici, en el descobriment d'aquest plaer, de la novetat. Justament però, la intensitat del plaer l'espantava i es refugiava en la repetició,

que tenia més un caire de reasseguració sensorial que de joc. Aquest mecanisme és sens dubte un gran obstacle en la capacitat de jugar d'un nen amb TEA. La repetició de la sensació usurpa la possibilitat de descobrir i transforma qualsevol activitat en un fi en sí mateixa, on la sensació queda desconnectada de qualsevol emoció i de la relació amb l'altre.

MARIO

Un altre nen: en Mario, de nou anys. Teníem un conte il·lustrat, que jo havia triat perquè era un conte senzill, on hi havia un fet imprevis, tanmateix: una sorpresa. Tractava d'un nen que anava al restaurant amb els seus pares. Era un nen trapella i feia desastres: els espaguetis anaven a parar al cap d'una elegant senyora de la taula del costat i finalment feia la traveta al cambrer que queia amb la safata tota plena de plats. Aquesta petita història feia riure en Mario. Però de seguida va començar a demanar-me que li expliqués el conte una vegada darrere l'altra: la repetició prenia el lloc de la descoberta narrativa. Llavors, al cap d'unes setmanes, li vaig proposar que representéssim la historieta amb els personatges dels clics. Va acceptar de bon grat aquest canvi en la nostra rutina. Com era d'esperar jo havia de ‘portar’ el cambrer. Quan el clic-nen-trapella-Mario feia caure el cambrer i tota la safata, reia amb satisfacció.

Penso que ara sí que estàvem jugant: una activitat compartida, amb un fil narratiu i riure junts. És cert que es tractava d'una còpia, de la imitació del que havíem vist a les il·lustracions del llibre. No hi havia imaginació creativa, però l'acció que dramatitzàvem recollia el seu sentiment de ser un autèntic desastre, la seva por, i ho expressava a través del ninotet. No es tractava del que anomenem joc simbòlic, sinó d'una externalització d'una sensació encara no mentalitzada.

Un altre cop, aquest joc es va transformar ben aviat en una activitat repetitiva, on l'emoció també romania cristallitzada i desvitalitzada: cada dia havíem de fer el mateix. Llavors un dia el cambrer es va enfadar. Segurament es tractava en part d'un enactament on jo expressava la meua impotència a través del meu per-

¹ Moltes reflexions d'aquest treball van ser elaborades en el seminari de la SEP “Nens que no juguen”, impartit conjuntament amb Montserrat Guàrdia i Llúcia Viloca.

² Parlaré, per simplificar, de la *mare*, entenent-la com a figura cuidadora, i del *nen*.

sonatge. En Mario em va dir, com a cada sessió: “Juguem al restaurant!”. Jo vaig agafar el clic-cambrer: “No, no, no! No puc més! Ja sé que vindrà un altre cop aquell nen trapella i em farà caure i es trencaran tots els plats! No vull! Prou!”. En Mario va riure tant que no podia parlar. Així, aquest va ser el nostre nou joc: el cambrer no volia deixar entrar el nen trapella, que intentava colar-se al restaurant per repetir l’escena habitual.

En aquest context hi havia quelcom nou, perquè en Mario havia de pensar en maneres per colar-se al restaurant i les paraules del cambrer anaven canviant cada vegada. Es tractava en el fons d’una lluita entre la repetició aniquiladora i l’emoció que l’espantava. Podem dir que en Mario podia arribar a descobrir i compartir moments de joc, que venien engolits per la repetició. L’experiència feta de poder jugar, vivint emocions i comparant-les, acompanyada de vegades per les meves paraules, podia venir a formar part d’una mena de *magatzem* intern de bones experiències i ajudar-lo, en algun moment del futur, a sortir de l’aïllament i la cristal·lització emocional.

MANEL

Tornem a en Manel. En un altre nivell -es tractava d’un nen sense llenguatge, molt indiferenciat, molt sensorial- també havia pogut descobrir de mica en mica activitats diverses, que jo encara no anomenaria de joc. Per exemple, cada dia agafava els colors de cera i els posava a la capsula amb un ordre determinat. Aquí també, vaig introduir un element nou i vaig posar alguna cera dreta sobre la taula. Llavors ell també va fer-ho, imitant-me. Vaig veure que aquest descobriment li agradava. Però el que ell va fer a partir de llavors era exactament sempre el mateix: posar els colors en fila amb un ordre determinat. Repetia i repetia, però, tot i això, era important el fet que hagués pogut *imitar* la meua acció, quelcom nou en la nostra relació.

En la necessitat que tenia en Manel de repetir-ho tot, sempre de la mateixa manera, dominava un aspecte sensorial, que es va fer evident en els primers aproximaments a mi (i que no era tan present en les repeticions d’en Mario). L’enganxa-

ment a la sensorialitat, les maniobres autosensuals que es podien veure en les estereotípies, tenien un pes extraordinari en la seva dificultat de relació i en la incapacitat de jugar. El produir sensacions corporals del tipus de les formes autistes, com quan es llepava les mans, inhibia tota capacitat cognitiva i creativa.

El gran descobriment amb en Manel va ser quan va quedar fascinat pel mocador de colors que jo duia al coll. Inicialment el seu interès consistia en disposar-lo sobre la taula i al terra, sense que fes cap plec ni cap arruga. Vaig començar acompanyant-lo en aquesta nova activitat, que tenia un caire molt obsessiu, però. Llavors vaig començar a usar el mocador (al cap d’uns dies n’havia dut un de més gran, molt suau i acolorit, però una mica transparent) per fer el joc del tat. El tapava amb el mocador i el buscava: “On és en Manel? On és el nas? La maneta?” Així creava en ell una expectativa. Al principi es treia el mocador de seguida. I semblava més interessat en la sensació suau produïda pel tacte amb el teixit que per cap altra cosa (una altra *forma autista*). Després podia esperar i quan jo *trobava* el seu cap, el seu nas o la seva mà, es posava content, reia sota el mocador, disminuïa l’aleteig com a senyal d’alegria i es mostrava content amb somriures o rialles. Aquesta petita capacitat d’esperar era un fet nou. Pels nens autistes l’espera és difícil. Toleren molt poc la frustració i una espera molt curta pot significar que l’objecte ha desaparegut i amb ell una part de si mateix, com la desaparició del mugró pot fer sentir al bebè que amb ell ha desaparegut la pròpia boca, deixant al seu lloc un forat negre (Tustin, 1988). És una àrea d’espera i un temps d’espera, un temps en el qual preparar-se per quelcom pel que val la pena esperar-se (Alvarez, 2012). Amb en Manel aquest temps d’espera prenia cos sota el mocador de colors.

De vegades, però, m’adonava que en Manel quedava desconnectat. Vaig començar a posar-me sota el mocador amb ell. S’emocionava molt, buscava les meves mans per tocar-les i quan m’apropava a ell i em veia la cara es quedava mirant-me amb intensitat i em tocava. Jo també m’ho passava bé i crec que aquest

és un indicador del fet que estàvem compartint un moment de joc.

Pel que fa al significat d’aquest joc, no es tractava d’una manera d’elaborar la separació i l’absència de l’objecte, com probablement seria el cas d’un bebè que juga a fer ‘tat’. Era quasi com un trobar-nos per primer cop, no era *retrobar-nos* havent estat lluny. En Manel em descobria com un objecte encara part d’ell i tanmateix una mica diferent. Em pregunto si l’espai sota el mocador era un primer intent d’espai transicional. Si això fos cert, llavors el nostre amagar-nos i trobar-nos seria una forma de joc primitiu, tot i que en la trobada hi havia uns aspectes sensorials de contacte físic amb mi i amb el teixit suau que permetien una relació encara molt fusional entre nosaltres. Permetre aquesta fusionalitat i sentir amb ell el seu plaer per les sensacions podia donar lloc al joc. És molt diferent embolcallar-se sol en una sensació desconnectada que compartir el plaer rient amb un *company viu*. Fent això cal evitar el risc de col·ludir en l’excitació del nen. Però em sembla un risc pitjor el de mantenir-se en una distància que pot ser freda i rebutjant o grisa i avorrida. El fet de viure juntament amb el nen l’amagar-se, el trobar-se, les sensacions físiques de contacte amb la seda i amb l’altre, ens permet dosificar el ritme i la música del joc, contenint-ne les pujades de to, modulant el retorn a la calma.

TERESA

Ara us parlaré d’una nena, la Teresa. Té també nou anys. Parla amb soltesa (tot i que al començament de la nostra relació era força reservada i callada), sap llegir i escriure i assisteix a una escola ordinària amb l’atenció d’una vetlladora i amb el seguiment de la mestra d’educació especial, molt competent i propera. L’interès específic de la Teresa són els mitjans de transport, especialment els tramvies, el metro i els autobusos. Sovint entra a la sessió i diu: “Juguem a autobusos. Jo sóc el 64. Tu vols ser el 45?” (el 45 passa pel meu barri, el 64 a prop de casa seva). Generalment li contesto que jo puc ser la conductora del 45 o una passatgera. Però tant li és: li agrada que *cantem* totes les parades del recorregut, des de

l’origen al final. D’una en una o per tornos.

Es veu clarament com en aquest ‘joc’ no hi ha simbolisme, ella és realment el 64, i jo sóc el 45. Les meves paraules no li arriben. Podem dir que es tracta d’una equivalència sensorial: a diferència de l’equació simbòlica (on hi ha confusió entre símbol i objecte simbolitzat, però hi ha reconeixement de l’objecte) en l’equivalència sensorial encara no existeix cap reconeixement de l’objecte: l’objecte i la sensació són el mateix. En aquest cas veiem que la Teresa usa una imatge, l’autobús, com un conjunt de sensacions, on el bus en si no té importància: es tractaria en aquest cas d’una imatge sensorial (Pagliarani, 1993; Grimalt, 2005), important per les sensacions que produeix més que pel seu significat.

Algun cop hem mirat un mapa de la ciutat per visualitzar els recorreguts d’autobusos o metros. I hem també començat a buscar les interseccions entre el seu recorregut i el meu. Potser aquest trobar-nos té algun significat, però no s’acompanya de cap emoció. Sembla més aviat una trobada tècnica entre dos vehicles. És cert però que la Teresa s’alegra realment quan ens trobem a cada sessió i ho manifesta amb un somriure, una abraçada i corrent de pressa cap a la sala de joc. Tot i que ens veiem amb una freqüència baixa, troba realment a faltar les sessions en temporades de vacances o quan hi ha interrupcions. Un dia, a la primera sessió després de la Setmana Santa, repetint un altre cop els viatges en autobús, va triar ser el 87, que passa molt a prop del meu despatx. En deia les parades, però cada poc tornava a repetir la parada de la cruïlla sota el despatx, com si l’autobús no se’n pogués allunyar. Semblava que s’hagués encallat. Li vaig dir que potser no volia allunyar-se de mi després dels dies de vacances. Em va contestar que era cert i em va mirar amb un esguard emocionat i eloqüent.

Em torno a preguntar: estàvem jugant? En els moments (la majoria) quan només hi havia una repetició crec que no es tractava de joc. Molts nens amb TEA tenen autèntica passió pels metros i autobusos i coneixen totes les parades de la xarxa de transport. Això els dona una

sensació de control i de predicibilitat.

En aquest sentit vull recordar una petita fantasia meua, del començament de la meua activitat professional amb aquests pacients. Encara inexperta, caminava cap al centre on treballava. Preocupada per la dificultat d’un cas, en veure passar un autobús, vaig envejar el conductor, pensant que era una sort poder fer una feina on saps què toca a cada pas, saps on aturar-te i on no, portes la gent a port segur. I jo em trobava en un món professional ple d’incerteses, sense saber què em trobaria a la sessió, sense saber si seria capaç o no d’entendre el pacient... Potser es tractava d’una versió més elaborada i simbòlica del desig expressat per la Teresa i per altres nens com ella! El record d’aquesta fantasia meua és al mateix temps un exercici de funció alfa, que transforma les repeticions desconnectades del nen, l’aparent manca de sentit de les seqüències de les parades, en quelcom lligat amb un sentit emocional: la por de la incertesa, en aquest cas.

En l’episodi que he explicat, després de la Pasqua, un element nou i emotiu (el desig de proximitat amb el despatx i la terapeuta) havia entrat en joc i m’havia permès connectar l’activitat repetitiva de sempre amb el genuí desig de la nena d’estar a prop meu després de les vacances. Aquest fet va transformar la repetició en un inici d’activitat lúdica, tot i que sempre amenaçada per una nova repetició, com passava amb en Mario.

Amb el temps la Teresa ha pogut proposar-me els jocs que estava aprenent al parc, amb els *companys* d’escola. Es tracta de versions simplificades de *Matar conills*, de *Fet i amagar* i d’altres jocs de perseguir-se i atrapar-se, on l’imprevist i l’emoció tenen una part important. En el joc de *Fet i amagar* ha après a esperar-se, tan si *paro* jo, com si ho fa ella, i a comptar sense córrer de seguida a buscar-me. I quan s’amaga pot resistir al seu amagatall fins que jo la trobo. Conté l’excitació i l’expectació i s’alegra del retrobar-nos. Crec que en aquesta situació representa realment a nivell simbòlic la trobada amb l’objecte després de la separació, alhora que ajuda a fer la separació més tolerable.

En el llenguatge comú sovint diem que un nen juga quan s’entreté amb alguna cosa. Podríem dir que en Manel “juga a recollir peces triangulars vermelles” o que “juga a posar en fila els colors de cera”. I de la Teresa podríem dir que “juga a autobusos”. I en algun moment això pot respondre, almenys en part, a la realitat. Hem observat, però, com moltes vegades en les activitats sensorials i repetitives dels nens amb TEA manquen les que considero les característiques de l’activitat lúdica: la imaginació, la creativitat, la possibilitat de compartir el plaer, la narrativitat, l’emoció, l’elaboració. Naturalment, no sempre totes, ni totes a l’hora. En canvi, quan precisament dominen l’estimulació autosensorial i la repetició cristal·litzada, ens trobem amb allò que Alvarez denomina *joc buit sense significat* (*empty meaningless play*) (Alvarez, 2012). Que en diguem o no *joc*, una tasca fonamental que ha de fer qui està amb el nen (pares, avis, mestre, terapeuta) és anar prestant a poc a poc un significat i unes emocions que omplien l’activitat del nen fins a transformar-la en joc autèntic, i estar amb el nen *dins* de l’activitat acompanyant-lo i gaudint junts quan això és possible.

QUÈ PASSA QUAN UN NEN NO POT JUGAR?

Els vídeos domèstics de nens diagnosticats amb TEA han permès observar situacions familiars quotidianes, gravades abans del diagnòstic. Diversos estudis estan descrits per Muratori i Maestro (2007) i per St. Clair, Danon Boileau i Trevarthen (2007). Descriuen, entre d’altres, les videogravacions de dues nenes bessones de 20 mesos, una de les quals, A, fou posteriorment diagnosticada d’autisme. En una situació, la mare grava com el pare fa el joc del monstre primer amb una nena, després amb l’altra. El pare s’apropa a la nena dramatitzant que l’atacarà amb pessigolles. És una versió de joc físic comú als cadells de mamífers. S’observa com la nena B anticipa el pare, comença a riure amb excitació i emoció quan s’està acostant a ella i el mira als ulls. El pare respecta els ritmes de B, com en una dansa, i la nena li respon, com seguint-li el compàs. La

na A, en canvi, no anticipa el joc. Mira el sostre, mentre el pare la mira, però per moments més breus que B. D'aquesta manera no es realitza el moviment de dansa entre els dos, és com si intentessin ballar sense ritme. A riu quan el pare la toca, per la sensació de les pessigolles, que tenen per ella el valor d'una estimulació sensorial, no de joc interactiu. Els autors conclouen, citant Beebe (1982): "Si les propostes socials dels pares es troben amb una cara absent i sense una resposta en el comportament [del nen], els pares acabaran modificant els patrons de la seva conducta en conseqüència i les accions socials començaran a perdre el seu valor de senyal".

Quelcom semblant s'observa en els vídeos on el pare anima cada una de les nenes a caminar. Amb B es posa davant d'ella, mentre que amb A es posa al seu darrere i l'anima mostrant-li una joguina perquè doni unes passes per intentar agafar-la.

Podem veure doncs com els pares es desanimen o busquen estratègies diferents per entrar en contacte amb els seus fills amb dificultats, intenten atraure la seva atenció amb objectes més que amb la seva presència viva. És fàcil que es creï un cercle viciós, on encara més es subratllen els aspectes sensorials que no pas els relacionals.

Aquesta vivència de desemparament i desànim, freqüent entre els qui tracten amb un nen autista, la viu també el terapeuta a les sessions. La repetició infinita, el no sentir-se mirat ni atès, la hipnosi que provoca el domini de la sensorialitat... tot això ens pot portar a deixar-nos vèncer per l'avorriment i pel sentiment d'inutilitat. En certa mesura això és inevitable. La nostra lluita per mantenir-nos vius i per connectar amb el petit pacient és ja en si un testimoni, una forma de contenció. Com ens recorda

Alvarez (2012), hem d'exercir una funció de crida, de reclam, per a poder-nos fer presents i intentar arrossegar el nen, a poc a poc, fora del seu desert poblat per repeticions i sensacions omnipresents, cap al joc i la relació. ●

BIBLIOGRAFIA

Alvarez, A. (1992). *Live Company: Psychoanalytic Psychotherapy with Autistic, Borderline, Deprived and Abused Children*. Londres: Bookworm, Routledge. Traducció al castellà:(2002) *Una presencia que da vida: psicoterapia psicoanalítica con niños autistas, borderline, deprivados y víctimas de abuso sexual*. Madrid: Biblioteca Nueva.

Alvarez, A. (2012). *The Thinking Heart. Three levels of psychoanalytic therapy with disturbed children*. London: Routledge.

Caper, R. (1996). Play, Experimentation and Creativity. *International Journal of PsychoAnalysis*, 77, 859-869.

Eskelinen, T. i Grimalt, A. (1993). Somni, somieig i joc: creixe(r)-ment. *Revista Catalana de Psicoanàlisi*. Vol X, 1-2.

Grimalt, A. (2005). Exploració del concepte d'ideograma oníric i desenvolupaments afins. *Revista Catalana de Psicoanàlisi*. Vol XXII, 1-2.

Maestro, S. i Muratori, F. (2007). Early signs of autism in the first year of life. A Acquarone S. (editora). *Signs of Autism in Infants. Recognition and Early Intervention*. Londres: Karnak.

Panksepp, J. i Bivel, L. (2012). *The Archaeology of Mind Neuroevolutionary origins of human emotions*. New York: Norton.

Pagliarani, M. (1993). El descoratjador passatge de la sensació a l'emoció. *Revista Catalana de Psicoanàlisi*. Vol X, 1-2.

St Clair, C., Danon-Boileau L. i Trevarthen C. (2007). Signs of autism in infancy: sensitivity for rhythms of expression in communication. A Acquarone S. (editora). *Signs of Autism in Infants. Recognition and Early Intervention*. Londres: Karnak.

Subirana, V. (2004). El juego en los niños con trastorno autista. A Brun, J.M. i Villanueva, R. (editors) *Niños con autismo. Experiencia y experiencias*. València: Editorial Promolibro.

Tustin, F. (1988). Psychotherapy with children who cannot play. *International Revue of PsychoAnalysis*, 15, 93-106.

"Són característiques específiques del joc: el plaer, la imaginació, el riure, el compartir, així com la recerca i la curiositat".